

Słowo i obraz wychowuje. Wybór książek o tematyce patriotycznej z przełomu XIX i XX w. adresowanych do dzieci

Abstract. Word and image educate. A selection of books on patriotic themes from the turn of the 19th and 20th centuries addressed to children

The aim of the article is to reconstruct a selection of historical books that were the strict basis for use in the patriotic upbringing of children at the turn of the 19th and 20th centuries in Poland. In shaping patriotic attitudes, especially towards the youngest, the stories learned in specially prepared educational books and the transmission of legends were used. In the second half of century, these topics were popularized by: W.L. Ańczyc, W. Bełza, Z. Bukowiecka, M. Ilnicka, A. Gawiński, J. Laskorys, W. Przyborowski, H. Radlińska, Z. Węgierska. The subject of the research does not include books on nature, fairy tales or social topics. The chronological and problem arrangement has been preserved. Elements of the monographic method, document analysis technique and content analysis method used in qualitative research were used.

Keywords: patriotic education, elementary education, second half of the 19th century

Wprowadzenie

Współczesne, encyklopedyczne określenie patriotyzm to „postawa społeczno-polityczna oparta na zasadach miłości i przywiązania do ojczyzny, jedności i solidarności z własnym narodem, poczuciu więzi społecznej i wspólnoty kulturowej”¹. Patriotyzm społeczeństwa potwierdza znaczenie narodu. Jest to potwierdzenie znaczenia konkretnego społeczeństwa, zamieszkującego określone terytorium.

Patriotyzm to miłość Ojczyzny, oznaczającej to szczególne społeczeństwo i kraj; ucieleśniające i symbolizujące swą przeszłość i przyszłość. Inne znamiona narodu tworzą wspólny język,

¹ *Encyklopedia PWN*, t. 3, Warszawa 2001, s. 486.

wspólne tradycje kulturowe, dzieła literackie, wspólna historia. Wszystkie je łączy pierwotna więź dziedzictwa przodków².

Józef Maria Bocheński stwierdza:

nie jest [...] ojczyzną ani sam kraj (choć etymologia zdaje się to sugerować), ani sama grupa ludzka (np. grupa Polaków współczesnych), ani, tym bardziej samo państwo polskie, ani inne podobne przedmioty, ale to wszystko razem. [...] Chodzi więc o ustalenie cechy, która sprawia, że do tych wszystkich przedmiotów odnosimy się jako do jedności, jedną prostą postawą, zwaną patriotyzmem³.

Zakres terminu patriotyzm obejmuje szacunek i miłość oraz oddanie własnej ojczyźnie, oparte na poczuciu więzi społecznej, solidarności wspólnoty kulturowej z własnym narodem. Patriotyzm jest powiązany z wychowaniem, którego celem jest formowanie postaw patriotycznych. Postawa patriotyczna często wymaga poświęcenia dla ojczyzny, jest postawą moralną. Zakres pojęcia „wychowanie patriotyczne” od dawna rozważane jest w polskiej teorii wychowania⁴. Za cel wychowania patriotycznego – nazywanego obywatelskim – można uznać wprowadzanie młodego pokolenia w świat wartości humanistycznych obejmujących między innymi godność i prawa człowieka, wrażliwość na krzywdę innych i niesprawiedliwość. W historii narodu polskiego elementy narodowe zespoliły się z wychowaniem religijnym. Tworzą materię etosu Polaków, zwłaszcza w okresie utraty niepodległości. Okoliczności społeczno-polityczne sprawiły, że to, co religijne, łączyło się z tym, co narodowe i patriotyczne⁵. W wychowaniu dzieci duże znaczenie posiada postawa wrażliwości na piękno rodzimej natury i wytworów kultury, którą wyraża postawa estetyczna, niejako wprzęgnięta w wychowanie patriotyczne. Rozumienie takie zakłada, jako podstawę, posiadanie wiedzy z narodowej historii, geografii, przyrody oraz wiedzy o dziedzictwie narodowej kultury. U schyłku XIX w. kształtuje się rozumienie wychowania patriotycznego i jego oddziaływania w omówionym zakresie.

W drugiej połowie XX w. do polskich badaczy zgłębiających wartości wychowania patriotycznego w dziejach polskiego narodu należy dość szerokie grono, wymienić należy Kalinę Bartnicką⁶, Krzysztofa Jakubiaka⁷, Edmunda Juśko⁸, Elżbietę

² E. Shils, *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, w: *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, red. K. Michalski, Kraków 1994, s. 30.

³ J.M. Bocheński, *Patriotyzm. Męstwo. Prawość żołnierska*, Warszawa 1999, s. 10.

⁴ Zob. M. Łobocki, *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2006; Z. Frączek, *Wstęp do teorii wychowania*, Rzeszów 2022.

⁵ Cz. Bartnik, *Idea polskości*, Lublin 1990.

⁶ K. Bartnicka, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.

⁷ K. Jakubiak, *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji. Kształtowanie i upowszechnianie periodycznych wydawnictw społeczno-kulturalnych i pedagogicznych*, Bydgoszcz 1994.

⁸ E. Juśko, A., Niedojadło, *Ideowa rola wychowania religijnego uczniów szkół ludowych autonomicznej Galicji oraz powszechnych II Rzeczypospolitej w Okręgu Szkolnym Krakowskim. Wybrane zagadnienia z problematyki wychowania religijno-moralnego i patriotyczno-narodowego*, Toruń 2019; eidem, *Wartości patriotyczne*

Magierę⁹, Czesława Majorka¹⁰, Andrzeja Niedojadło, Romana Pelczara, Jana Rysia¹¹ i wielu innych¹².

Celem artykułu jest rekonstrukcja wyboru książek o tematyce historycznej, które były ściśle podstawą do wykorzystywania w wychowywaniu patriotycznym dzieci na przełomie XIX i XX w. na polskich terenach. Dookreślenie pola badawczego jest konieczne z racji rozległości obszaru wydawnictw książkowych. Przedmiot badań nie obejmuje książek o tematyce przyrodniczej, baśniowej, społecznej, w których przewijają się wątki umiłowania rodzimej przyrody, czy współczucia i niesienia solidarnej pomocy dla potrzebujących. Zastosowano układ chronologiczno-problemowy. W cytatach zachowano pisownię oryginalną. Wykorzystano elementy metody monograficznej, technikę analizy dokumentu oraz metodę analizy treści stosowaną w badaniach jakościowych¹³.

Wybór książek o tematyce historycznej adresowanych do dzieci

W drugiej połowie XIX w. rozwija się polskie piśmiennictwo dla dzieci, jest obecne dążenie do wydawania szaty graficznej projektowanej przez rodzimych typografów, drzeworytników i ilustratorów¹⁴. Wiele publikacji dla nauczycieli zaleca konkretne tytuły książek do wykorzystywania w praktyce wychowawczej¹⁵.

Dziewiętnastowiecznym pedagogom, promotorom czytelnictwa przyświecało wielokrotnie eksplikowane przekonanie, iż należy bezwzględnie kontrolować wybory lekturowe i dawać do czytania niedoświadczonemu czytelnikowi jedynie „dobre książki”. Pod tym określeniem

i narodowe w procesie dydaktyczno-wychowawczym w szkołach powszechnych II Rzeczypospolitej, Rzeszów 2023; P. Jaworski, E. Juško, *Tradycje patriotyczne wydarzeń lat 1918–1922 w pracy wychowawczej szkół Okręgu Szkolnego Krakowskiego w II Rzeczypospolitej*, Toruń 2020.

⁹ E. Magiera, *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003.

¹⁰ C. Majorek, *Kontakty społeczne w wychowaniu obywatelskim*, Warszawa 1980.

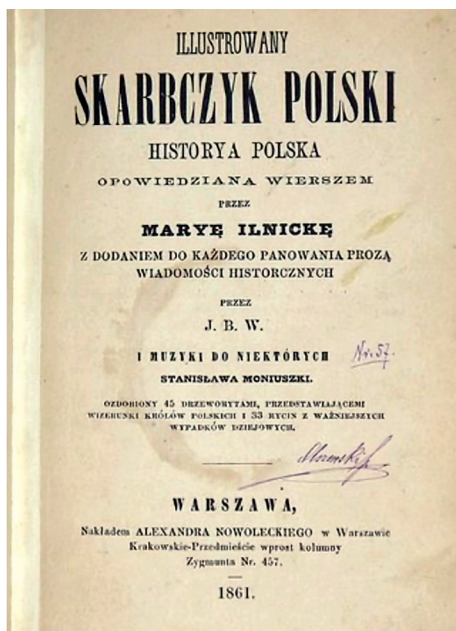
¹¹ R. Pelczar, J. Ryś, *Wychowanie narodowe i patriotyczne w polskich szkołach ludowych w Galicji w latach 1772–1918*, Rzeszów 2023.

¹² Zob. W. Jastrzębski, P. Ziółkowski, *Wychowanie patriotyczne Polaków. Przeszość i teraźniejszość*, Bydgoszcz 2021; M.M. Tytko, *Wychowanie patriotyczne w polskiej tradycji niepodległościowej*, w: *Pedagogia prewencji, dzieci, młodzież, rodzina*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2013.

¹³ M. Łobocki, *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2009; R. Skrzyniarz, *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2018, nr 1; W. Szulakiewicz, *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2004, nr 19/20.

¹⁴ Zob. M. Komza, *Książka ilustrowana świadectwem dumy narodowej w XIX wieku*, „Bibliotheca Mundi. Studia bibliologiczne. Literatura. Historia” 2016, 17, s. 269–289.

¹⁵ Zob. J. Chelmecki, *O sposobie korzystania z czytania książek*, Kraków 1862; P. Chmielowski, *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte*, Warszawa 1874; A. Dygasiński, *Jak się uczyć i jak uczyć innych*, Warszawa 1889.

Il. 1. Strona tytułowa, M. Ilnicka, *Ilustrowany skarbczyk polski historia polska opowiedziana wierszem przez Maryę Ilnicką z dodaniem do każdego panowania prozą wiadomości historycznych przez J. B. W. i muzyki do niektórych Stanisława Moniuszki ozdobiony 45 drzeworytami przedstawiającymi wizerunki królów polskich i 33 rycin z ważniejszych wypadków dziejowych*, Nakładem Alexandra Nowoleckiego, Warszawa 1861

kie opowiadania dziejów najdawniejszych, włącznie z legendami, oraz opisy najważniejszych wydarzeń z podzielonych według panowania kolejnych władców (320 stron). Część końcowa zawierała biogramy Stefana Czarnieckiego, Jana Chodkiewicza, Jana Zamoyskiego i Stanisława Żółkiewskiego oraz opis geograficzny dawnych ziem polskich. Zakończenie stanowił wykaz najważniejszych zdarzeń w układzie chronologicznym aż do utraty niepodległości i podziału ziem polskich między zaborców. Ilustracje były

kryły się przede wszystkim takie elementy, jak: przyzwoity poziom artystyczny, dydaktyczny i wychowawczy charakter utworu, ukazywanie jedynie wzorów postępowania (umiar, bogobojność, skromność, umiłowanie Ojczyzny), stronienie od obrazów zła, zgorszenia w literaturze dla dzieci. Wiązać to należy niewątpliwie z dziewiętnastowiecznymi: elitaryzmem w odniesieniu do kultury literackiej, tendencją do upowszechniania czytelnictwa jedynie wybitnych dzieł, ale też dzieł zgodnych z obowiązującą pedagogiką, normami obyczajowymi, wychowawczymi czy religijnymi. Równie ważne były względy polityczne i narodowe, które sprawiały, iż synonimem dobrej książki dla dzieci była w krytyce literackiej XIX wieku przede wszystkim książka rodzima. Promowanie literatury ojczystej uznawano bowiem w czasach zaborów za narodowy obowiązek¹⁶.

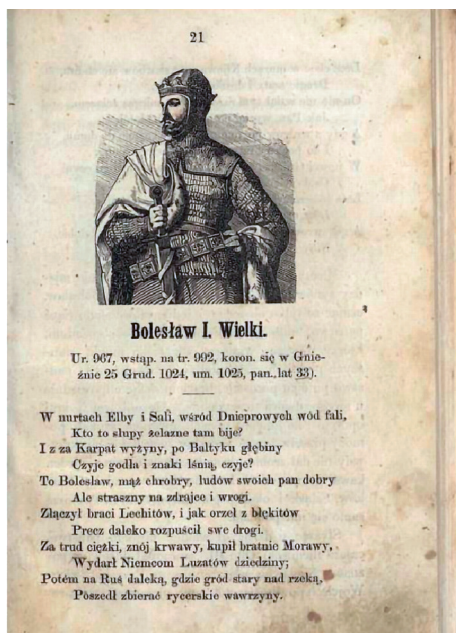
Maria Ilnicka do najważniejszych celów wychowania (obok nabycia praktycznych umiejętności, warunkujących powodzenie w życiu społecznym) zaliczała wychowanie „w duchu narodowym”. Opracowała *Ilustrowany skarbczyk polski*. Jego koncepcja opierała się na narracji historycznej z polskich dziejów podanych wierszem i prozą, ilustrowanych wizerunkami polskich królów i scenami historycznymi wykonanymi w technice drzeworytu. Wydanie z 1861 r. wznowione było w 1863 r. Wstępem była zachęta do poznawania ojczystej historii. Jego układ zawierał krót-

¹⁶ A. Nosek, *Książki polecane i zakazane dla dzieci i młodzieży w poradnikach lekturowych, edukacyjnych oraz krytycznych katalogach rozmawianych z drugiej połowy XIX wieku*, „Bibliotheca Mundi. Studia bibliologiczne. Literatura. Historia” 2016, 17, s. 313.

różnej wielkości, te największe sytuowane były czasem w układzie poziomym strony. Rysunek realistyczny, walorowy spełniał zadanie dawania poglądu przez dostosowanie scenerii do opisywanego czasu. Wznowienie z 1895 r. dodatkowo opatrzone było tekstami pieśni patriotycznych¹⁷. Wychowanie patriotyczne miało ściśle związki z wychowaniem religijnym.

W myśl, że „[...] każda książka przeczytana jakiś odcisk na miękkiej istocie dziecka zostawi”¹⁸, polecano, aby już najmłodszym czytać wartościowe poznawczo i wychowawczo treści. Za takie uznawano kształtujące postawę patriotyczną określającą jako umiłowanie ojczyzny:

Nie jest bynajmniej zadaniem wychowania, aby jedynie życie mierne i pospolicie płaskie na celu miało: kształcić potrzebę przede wszystkim i nade wszystko do uczciwości [...]. Ale należy obok tego serca i umysły podnosić i natchnień szczytnych dziecku nie skąpić, jeżeli nie chcemy krzywdzić go ograniczeniem do pozio-
mości. [...] gdy wielkie ideały sprzed ducha nam znikają zaczynamy kochać rzeczy małe, zaczynamy kochać szczególnie siebie. [...] książki, które dostarczają wzorów wyższej cnoty obywatelskiej, stawiają jej przed oczy czyny z wielkimi sprawami ludzkości związane, uważam za wielce w wychowaniu potrzebne – potrzebniejsze niżeli inne. [...] cnoty wielkie, ducha porywy wspaniałe i wielkoduszność, poświęcenia dla idei, dla miłości spraw wyższego porządku, nie bywają w warunkach życia zwyczajnych spotykane i dlatego wiek młody musi je w książce znajdować, aby obrazy ich wykrzesaly mu z serca te iskry zapalu, które pierś szlachetna posiadać powinna¹⁹.

Il. 2. M. Ilnicka, *Illustrowany skarbczyk polski...*, 1863, s 21

¹⁷ M. Ilnicka, *Illustrowany skarbczyk polski historia polska opowiedziana wierszem przez Maryę Ilnicką z dodaniem do każdego panowania prozą wiadomości historycznych przez J.B.W. i muzyki do niektórych Stanisława Moniuszki ozdobiony 45 drzeworytami przedstawiającymi wizerunki królów polskich i 33 rycin z ważniejszych wypadków dziejowych*, Warszawa 1861; eadem, 1863, wyd. 2; eadem, *Skarbczyk polski krótka popularna historia polska ozdobiona wizerunkami królów i ważniejszych wypadków. Śpiewy historyczne napisała Marya Ilnicka. Wiadomości historyczne, zebr. i ułoż. Fr[anciszek] Rawita [Gawroński]*, Poznań 1895.

¹⁸ M. Ilnicka, *Czytanie dziecinne*, „Bluszcz” 1872, s. 395, za: R. Bednarz-Grzybek, *Zabawa a wychowanie dziecka w rodzinie na łamach wybranych czasopism warszawskich przełomu XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, nr 2, s. 59.

¹⁹ M. Ilnicka, *Czytanie rodzinne*, „Bluszcz” 1884, nr 40, s. 314; zob. B. Kulka, *Literatura dla dzieci i młodzieży w edukacji szkolnej z lat 1864–1918*, w: *W kręgu arcydzieł literatury młodzieżowej. Interpretacje – przekłady – adaptacje*, pod red. L. Ludorowskiego, Lublin 1998, s. 287.

W 1888 r. ukazała się w Złoczowie niewielkiego formatu książka opracowana przez Władysława Belzę *Dawni królowie tej ziemi. Treść dziejów polskich dla dzieci opowiedział wierszem Władysław Belza*²⁰. Każda ze stron poświęcona była jednemu władcy, portret władcy opisany kilkoma zdaniami dostosowanymi do możliwości dziecka. Opisano 39 ilustracji według jednego schematu kompozycyjnego.

Książki w tym czasie nie były powszechne, docierały jedynie do dzieci w rodzinach dobrze sytuowanych, których nie dotyczyło zjawisko analfabetyzmu, świadomych i ceniących naukę szkolną²¹.

W 1900 r. we Lwowie została wydana nakładem autora Władysława Belży niewielka książeczka czerpiąca tytuł od tytułu pierwszego wiersza z *Katechizmu polskiego dziecka*²². Tomik zawierał 14 wierszy: *Katechizm polskiego dziecka*, *O celu Polaka*, *Cnoty kardynalne*, *Polska mowa*, *Ojciec nasz polskiego dziecka*, *Modlitwa do Dzieciątka Jezus*, *Hymn majowy*, *Do polskiego chłopięcia*, *Do polskiej dziewczeczki*, *Co kochać?*, *Ziemia rodzinna*, *Modlitwa polskiego dziecka*. Wiersze miały silne oddziaływanie patriotyczne i religijne. Tomik nie zawierał ilustracji.

Władysław Belza, określany mianem „piewcy polskości”, napisał liczne, patriotyczne wiersze dla młodego pokolenia. Między innymi znany wiersz *Abecadło o chlebie* opublikowany w tomie *Dla polskich dzieci. Wybór pism wierszem Władysława Belży*, otwierający pierwszą część (*Abecadnik dla dzieci*)²³. Kolejne części to: *Wiersze rozmaite*, *Babuleńka historia prawdziwa*, *Matka, dzieci i ptaszki* oraz *Baśń o królownie na drewnianych nóżkach*.

Interesującą publikacją Władysława Belży, wzbudzającą dumę z przynależności narodowej, jest opracowanie *Wasi rówieśnicy. 24 obrazki z młodości sławnych ludzi w Polsce z pism najlepszych autorów Władysław Piast [pseud.]*²⁴. W tekście zamieszczono 10 ilustracji według rysunków Walerego Eljasza²⁵. Książka była wydana w dużym formacie (grzbiet 20 cm). Władysław Belza dbał o przekaz wartości religijnych, jest autorem tomiku dla dzieci *Królowa korony polskiej. Żywot Najświętszej Maryi Panny Matki Chrystusa Pana*²⁶

²⁰ *Dawni królowie tej ziemi. Treść dziejów polskich dla dzieci opowiedział wierszem Władysław Belza*, Złoczów 1888.

²¹ Zob. E. Dolata, *Obraz dzieciństwa galicyjskiego z przełomu XIX i XX wieku*, „Kwartalnik Edukacyjny” 2016, nr 3 (86) jesień, s. 14–15.

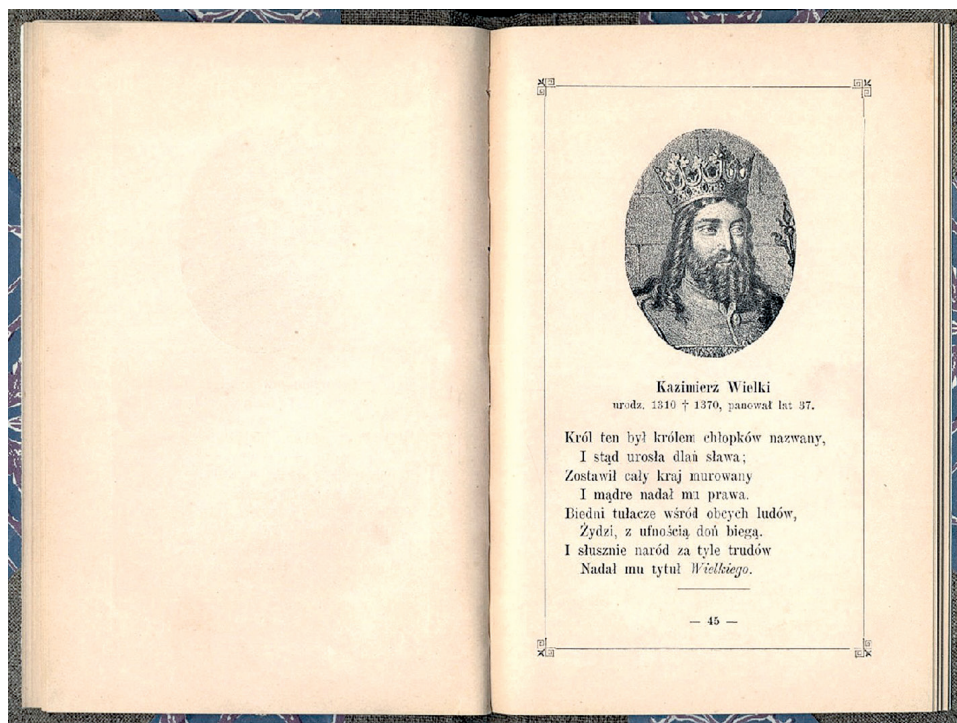
²² W. Belza, *Katechizm polskiego dziecka. Wiersze*, Lwów 1900.

²³ Idem, *Dla polskich dzieci. Wybór pism wierszem Władysława Belży z portretem autora i 8 rycinami*, Lwów 1912.

²⁴ *Wasi rówieśnicy 24 obrazki z młodości sławnych ludzi w Polsce z pism najlepszych autorów Władysław Piast [pseud.] z 10 ilustr. rys. Wal[erego] Eljasza*, Lwów, G. Seyfarth i D. Czajkowski, Lwów 1885.

²⁵ Malarz, autor portretów królewskich wydanych w: S. Duchńska, *Królowie polscy w obrazach i pieśniach*, Warszawa 1893.

²⁶ W. Belza, *Królowa korony polskiej. Żywot Najświętszej Maryi Panny, Matki Chrystusa Pana*, Lwów 1900, wyd. 2.

Il. 3. Karta rozkładowa, *Dawni królowie tej ziemi. Treść dziejów polskich dla dzieci opowiedział wierszem Władysław Bełza*, 1888

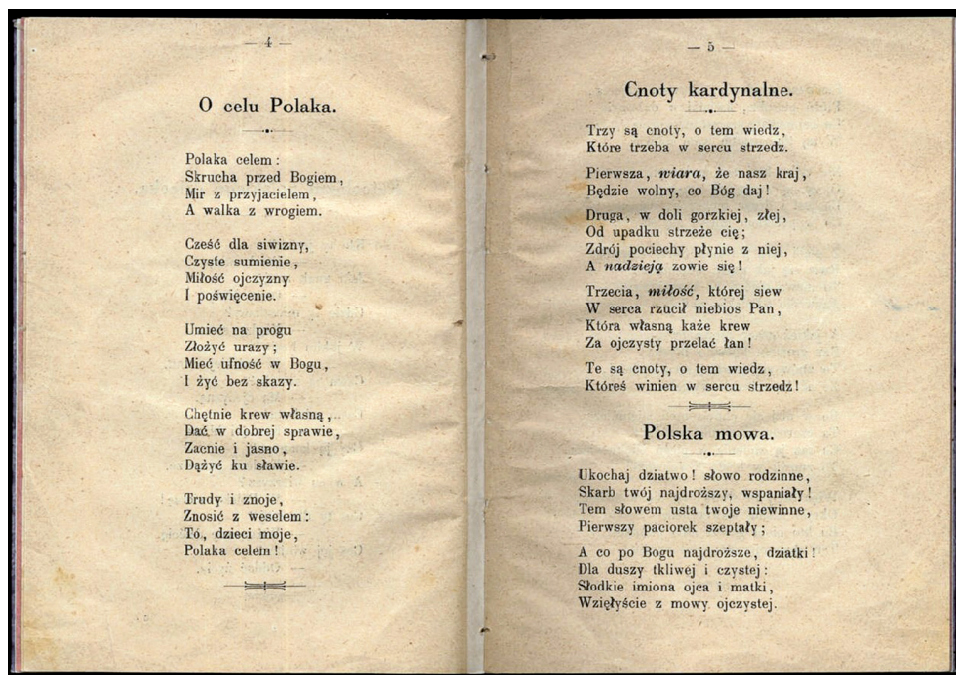
oraz książki dla dzieci o św. Mikołaju²⁷. Z wychowaniem patriotycznym wiązano wychowanie religijne. Dla dzieci i młodzieży w drugiej połowie XIX w. wydano ponad dwieście tytułów.

Do kształtowania postawy patriotycznej i zapoznawania z narodowymi dziejami wykorzystywano literaturę historyczną i religijną. W 1867 r. Jan Chęciński wydał pokaźny tomik (240 s.) *Opowiadania historyczne dla młodych czytelników*²⁸. Wydanie zdobiło dziesięć drzeworytów. Książka wznowiona została w latach 1875, 1880 i 1899²⁹. Podobnie kilkakrotnie było wznawiane opracowanie Władysława Ludwika Anczyca z 1863 r.

²⁷ Idem, *Święty Mikołaj patron dzieci 6 grudnia*, (E. Winiarz), Lwów nakł. autora, 1885 (E. Winiarz) s. 4; idem, *Patron grzecznych dzieci (św. Mikołaj) podarek gwiazdkowy*, Złoczów 1890; idem, *Święty Mikołaj, patron dzieci*, Lwów 1897.

²⁸ J. Chęciński, *Opowiadania historyczne dla młodych czytelników przez Jana Chęcińskiego z 10 drzeworytami*, Warszawa 1867.

²⁹ Idem, *Opowiadania historyczne dla młodych czytelników przez Jana Chęcińskiego z 10 drzeworytami*, Warszawa 1880 i 1882; wyd. 3., Warszawa 1899.

Il. 4. Karta rozkładowa, W. Bełza, *Katechizm polskiego dziecka. Wiersze*, nakł. autora, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Lwów 1900

Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach, napisana pod pseudonimem Kazimierz Góralczyk³⁰.

W wstępie w nowym wydaniu z 1914 r. czytamy niezmienione słowa z pierwszego wydania napisane w 1862 r.:

Prawdziwej historii słuchać nie zawadzi, bo bajka zawsze jest bajką, choć w niej zawsze kryje się ta nauka, że sprawiedliwemu i poczciwemu Pan Bóg błogosławi. Już teraz i czarownice jakoś poginęły; strzygi ani wilkołaka nikt z nas w życiu nie widział; zbrojów niema, bo sądy łapią zbrodniarzy, i nawet przeklęty dyabeł ludziom się nie pokazuje: a jeżeli psoty wyprawia i ludzi kusi, to tylko niewidzialnie po karczmach, wiodąc ich obrzydłą gorzałką do zatury ciała i duszy. Otóż na samych bajkach i gadkach świat nie stoi. [...] W tej tu książeczce, co ją w rękę macie, jest 24 pięknych obrazków, do każdego zaś dołączona jest historia tłomacząca, co ten obrazek znaczy. Są to historie z dawnych czasów, opowiadanie o tem, jak to za dawnych czasów na naszej ziemi bywało. Miło człowiekowi posłuchać, kiedy ojciec albo dziadek opowiada o tem, co zapamięta: jakżeby mu nie było przyjemnie posłuchać o tem, co się tu na tej ziemi działo przed stu, dwustu i pięciuset laty, na tej ziemi, gdzie się porodzili

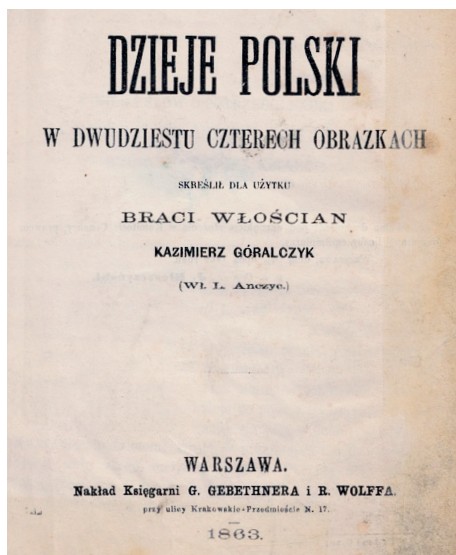
³⁰ W.L. Anczyc, *Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach* skreślił Władysław Ludwik Anczyc z rys. Tadeusza Popiela, oprac. przez F. Papée, Lwów 1891; wyd. nowe 1898, 1901.

i pomarli nasi dziadowie i pradziadowie, gdzie my sami żyjemy i którą nas po śmierci przysypią³¹.

Treści w tym tomie podzielone zostały na 24 opowiadania do czytania w dzieciom w gronie rodziny. Każdemu towarzyszy barwna, całostronicowa ilustracja wiernie oddająca ideę, główne przesłanie czy sedno wydarzenia. Scena rodzajowa lub batalistyczna wybrana była starannie, aby utrwalić, wzmocnić treści historyczne. Władysław Ludwik Anczyc opracował również *Abecadnik z historii polskiej*³².

Wykorzystywano *Przygody J.C.H. Paska według pamiętników* w opracowaniu Jerzego Laskorysa³³. To obszerne dzieło (213 s.), bez uprząstaczenia w gronie rodziny zbyt trudne dla dzieci³⁴. Kartę przedtytułową tej książki stanowi chromolitografia, podzielona na dziewięć pól, w których prezentowane są osobne kompozycje o znaczeniu symbolicznym. W tekście znajduje się pięć rycin rzetelnych w warsztacie i formie realistycznej. Tu również zachowany jest XIX-wieczny kanon ścisłości obrazu plastycznego i literackiego, pod każdą ilustracją znajduje się adekwatny cytat z treści.

Wskazanie adresowane do nauczycielek ochronek odzwierciedla rangę wychowania patriotycznego dziecka przedszkolnego: „Nauczanie dziejów ojczystych zaczyna się zwykle od czasów bajecznych: legendy o Lechu, Gnieźnie czy Kneźnie, Wandzie, myszach popielowych it.p. idą zatym na pierwszy ogień, potym bohaterowie: Chrobry, Kazimierz Wielki, Kościuszko, Poniatowski”³⁵. W ten nurt wpisują się utwory Walerego

Il. 5. Strona tytułowa, W.L. Anczyc, *Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach skreślił dla użytku braci włościan* Władysław Ludwik Anczyc, Warszawa, Druk. „Gazety Polskiej”, G. Gebethner i R. Wolff, Warszawa 1863

³¹ Idem, *Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach*, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1914.

³² Idem, *Abecadnik z historii polskiej przez Kazimierza Góralczyka [pseud.]*. – wyd. 3 popr. i znacznie powiększone, Lwów, W. Gubrynowicz i W. Schmidt, 1869 (Kraków, Druk. Uniwersytecka). Edycja pierwsza i druga wyszły pod firmą rysownika Lerue. Tekst do 1-ej pisał w roku 1860 L. Rogalski, do 2-giej w r. 1861 tenże wspólnie z Wł. Anczycem.

³³ J. Laskorys, *Przygody J.C.H. Paska według pamiętników*, Warszawa 1898.

³⁴ M. Nawrot, *Wychowanie patriotyczne w rodzinach polskich na terenie zaboru rosyjskiego w drugiej połowie XIX i początkach wieku XX w świetle pamiętnikarstwa*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2003, nr 17/18.

³⁵ J. Grażyńska, *Obrazy i myśli z praktyki wychowania*, Warszawa 1917, s. 35–36.

Przyborowskiego i Antoniego Józefa Glińskiego, którzy wykorzystywali słowiańskie motywy legend i baśni. Takie cechy, jak: pracowitość, uczynność, prawdomówność były tam szczególnie eksponowane. Zatem w kształtowaniu postaw patriotycznych w stosunku do najmłodszych wykorzystywano poznawanie nie tylko faktów z historii, ale i legend. Władysław Bełza opracował *Zakłęte dzwony, legenda z dziejów polskich*³⁶. Inni autorzy podejmowali tę tematykę, stosując legendy, powiastki jako najbardziej przyjazną formę dla dziecka w procesie poznawania polskich dziejów. W 1852 r. wydano w Poznaniu *Legendy historyczne* Zofii Węgierskiej³⁷. Walery Przyborowski spopularyzował wiele legend, m.in.: *Myszy króla Popiela, opowiadanie przedhistoryczne przez autora Króla Kraka i królowy Wandy z 6 rycinami*³⁸ oraz *Król Krak i królowa Wanda opowiadanie przedhistoryczne dla młodzieży przez autora Bitwy pod Raszynem z 8-miu obrazkami rysunku Cz. Jankowskiego*³⁹. Jadwiga Chrzęszczewska opracowała cykl legend pt. *Legendy, czyli cudowne powieści z dawnych czasów*⁴⁰. Helena Radlińska wydała tomik pod pseudonimem Orsza H. *Na ziemi polskiej przed wielu laty*⁴¹.

Wydawane były również powieści dla najmłodszych. Antoni Gawiński jest autorem powieści *Lolek Grenadyer* [Grenadier]⁴² z podtytułem *Czarodziejska historia dla chłopców*, a rzecz dotyczy czasów wojny napoleońskiej. Powieść zyskała dużą popularność. Tak było również w wypadku opracowania graficznego książki *Nowe latko* Marii Konopnickiej. Kształtowanie postaw patriotycznych dzieci przebiega przez poznanie piękna rodzimego języka, kultury, w tym kultury ludowej, znajomości historii i geografii. Zofia Bukowiecka jest autorką powieści dla dzieci *Jak Piastowie budowali Polskę*⁴³ oraz *Jak Polska za Jagiellonów urosła od morza do morza*⁴⁴.

Zakończenie

W kształtowaniu postaw patriotycznych, szczególnie w stosunku do najmłodszych, wykorzystywano poznawanie historii w specjalnie przygotowanych książkach

³⁶ W. Bełza, *Zakłęte dzwony. Legenda z dziejów polskich przez Władysława Bełzę*, Lwów 1876; idem: wyd. 2, Lwów 1894.

³⁷ Z. Węgierska, *Legendy historyczne przez Bronisławę Kamińską [pseud.] z 22 rycinami litogr.*, Poznań 1852.

³⁸ W. Przyborowski, *Myszy króla Popiela, opowiadanie przedhistoryczne przez autora Króla Kraka i królowy Wandy z 6 rycinami*, Warszawa–Kraków 1888.

³⁹ Idem, *Król Krak i królowa Wanda opowiadanie przedhistoryczne dla młodzieży przez autora Bitwy pod Raszynem z 8-miu obrazkami rysunku Cz. Jankowskiego* Warszawa–Kraków 1891, wyd. „nowe” 1901.

⁴⁰ J. Chrzęszczewska, *Legendy, czyli cudowne powieści z dawnych czasów*, Warszawa 1900.

⁴¹ H. Orsza, *Na ziemi polskiej przed wielu laty*, Lwów 1911.

⁴² A. Gawiński, *Lolek Grenadyer* [Grenadier]. *Czarodziejska historia dla chłopców*, Warszawa 1912.

⁴³ Z. Bukowiecka, *Jak Piastowie budowali Polskę*, Kraków 1907.

⁴⁴ Eadem, *Jak Polska za Jagiellonów urosła od morza do morza. Opowiadania*, Warszawa–Kraków 1909.

edukacyjnych oraz przekazie legend. W drugiej połowie XIX w. tematy te popularyzowali: Władysław Ludwik Anczyc, Władysław Bełza, Zofia Bukowiecka, Maria Ilnicka, Antoni Gawiński, Jerzy Laskorys, Walery Przyborowski, Helena Radlińska, Zofia Węgierska. Postawy patriotyczne chciano kształtować również przez wzbudzanie wrażliwości społecznej dzieci i prowadzenie ich do umiłowania piękna ojczyzny. Zainteresowanie rodzimą przyrodą i jej pięknem wynikało zarówno z postawy patriotycznej, jak i z idei pozytywistycznych. Jednak najistotniejsze były w tym czasie opowiadania historyczne. Istotne wydają się być wynikające z analiz implikacje i refleksje dla współczesnej kondycji wychowania patriotycznego i jego roli w całości wychowania oraz w ustalaniu ideału wychowawczego i systemu wartości.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Anczyc W.L., *Abecadnik z historii polskiej przez Kazimierza Góralczyka [pseud.]*, Lwów 1869.
- Anczyc W.L., *Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach*, Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków 1914.
- Anczyc W.L., *Dzieje Polski w dwudziestu czterech obrazkach skreślił Władysław Ludwik Anczyc*, Lwów 1891; wyd. nowe 1898, 1901.
- Bełza W., *Dla polskich dzieci. Wybór pism wierszem Władysława Bełzy z portretem autora i 8 rycinami*, Lwów 1912.
- Bełza W., *Katechizm polskiego dziecka, wiersze*, Lwów 1900.
- Bełza W., *Królowa korony polskiej. Żywot Najświętszej Maryi Panny, Matki Chrystusa Pana*, Lwów 1900.
- Bełza W., *Święty Mikołaj patron dzieci 6 grudnia*, Lwów 1885.
- Bełza W., *Patron grzecznych dzieci (św. Mikołaj) podarek gwiazdkowy*, Złoczów 1890.
- Bełza W., *Święty Mikołaj, patron dzieci*, Lwów 1897.
- Bełza W., *Zakłète dzwony legenda z dziejów polskich przez Władysława Bełzę*, Lwów 1876.
- Bełza W., *Zakłète dzwony legenda z dziejów polskich przez Władysława Bełzę*, Lwów 1894.
- Bukowiecka Z., *Jak Piastowie budowali Polskę*, Kraków 1907.
- Bukowiecka Z., *Jak Polska za Jagiellonów urosła od morza do morza. Opowiadania*, Kraków 1909.
- Chelmecki J., *O sposobie korzystania z czytania książek*, Kraków 1862.
- Chęciński J., *Opowiadania historyczne dla młodych czytelników przez Jana Chęcińskiego z 10 drzeworytami*, Warszawa 1867.
- Chęciński J., *Opowiadania historyczne dla młodych czytelników przez Jana Chęcińskiego z 10 drzeworytami*, Warszawa 1880 i 1882; wyd. 3, Warszawa 1899.
- Chmielowski P., *Co wychowanie z dziecka zrobić może i powinno. Wskazówki postępowania z dziećmi na doświadczeniu i nauce oparte*, Warszawa 1874.
- Chrzęszczewska J., *Legendy, czyli cudowne powieści z dawnych czasów*, Warszawa 1900.
- Dawni królowie tej ziemi. Treść dziejów polskich dla dzieci opowiedział wierszem Władysław Bełza*, Złoczów 1888.
- Duchińska S., *Królowie w polskich obrazach i pieśniach*, Warszawa 1893.
- Dygasiński A., *Jak się uczyć i jak uczyć innych*, Warszawa 1889.

- Gawiński A., *Lolek Grenadyer* [Grenadier]. *Czarodziejska historia dla chłopców*, 1912.
- Grażynańska J., *Obrazy i myśli z praktyki wychowania*, Warszawa 1917.
- Ilnicka M., *Czytanie dziecinne „Bluszcz”* 1872, s. 395.
- Ilnicka M., *Ilustrowany skarbcezyk polski historia polska opowiedziana wierszem przez Maryę Ilnicką z dodaniem do każdego panowania prozą wiadomości historycznych przez J.B.W. i muzyki do niektórych Stanisława Moniuszki ozdobiony 45 drzeworytami przedstawiającymi wizerunki królów polskich i 33 rycin z ważniejszych wypadków dziejowych*, Nakładem Alexandra Nowoleckiego, Warszawa 1861.
- Ilnicka M., *Skarbcezyk polski krótka popularna historia polska ozdobiona wizerunkami królów i ważniejszych wypadków. Śpiewy historyczne napisała Marya Ilnicka. Wiadomości historyczne, zebr. i ułoż. Fr[anciszek] Rawita* [Gawroński], Poznań 1895.
- Ilnicka M., *Czytanie rodzinne „Bluszcz”* 1884, nr 40.
- Laskorys J., *Przygody J.Ch. Paska według pamiętników*, Warszawa 1898.
- Orsza H., *Na ziemi polskiej przed wielu laty*, Lwów 1911.
- Przyborowski W., *Król Krak i królowna Wanda opowiadanie przedhistoryczne dla młodzieży przez autora Bitwy pod Raszynem z 8-miu obrazkami rysunku Cz. Jankowskiego* Warszawa–Kraków 1891, wyd. „nowe” 1901.
- Przyborowski W., *Myszy króla Popiela, opowiadanie przedhistoryczne przez autora Króla Kraka i królowny Wandy z 6 rycinami*, Warszawa–Kraków 1888.
- Wasi rówieśnicy 24 obrazki z młodości sławnych ludzi w Polsce z pism najlepszych autorów Władysław Piast [pseud.] z 10 ilustr. rys. Wal[erego] Eljasza, Lwów 1885.
- Węgierska Z., *Legends historyczne przez Bronisławę Kamińską* [pseud.] z 22 rycinami litogr., Poznań 1852.

Opracowania

- Bednarz-Grzybek R., *Zabawa a wychowanie dziecka w rodzinie na łamach wybranych czasopism warszawskich przełomu XIX i XX wieku*, „Wychowanie w Rodzinie” 2011, nr 2.
- Bartnicka K., *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, Warszawa 1973.
- Bartnik Cz., *Idea polskości*, Lublin 1990.
- Bocheński J.M., *Patriotyzm. Męstwo. Prawość żołnierska*, Warszawa 1999.
- Dolata E., *Obraz dzieciństwa galicyjskiego z przełomu XIX i XX wieku*, „Kwartalnik Edukacyjny” 2016, nr 3 (86) jesień.
- Encyklopedia PWN*, t. 3, Warszawa 2001.
- Frączek Z., *Wstęp do teorii wychowania*, Rzeszów 2022.
- Jakubiak K., *Wychowanie państwowe jako ideologia wychowawcza sanacji. Kształtowanie i upowszechnianie periodycznych wydawnictw społeczno-kulturalnych i pedagogicznych*, Bydgoszcz 1994.
- Jastrzębski W., Ziółkowski P., *Wychowanie patriotyczne Polaków. Przyszłość i teraźniejszość*, Bydgoszcz 2021.
- Jaworski P., Juško E., *Tradycje patriotyczne wydarzeń lat 1918–1922 w pracy wychowawczej szkół Okręgu Szkolnego Krakowskiego w II Rzeczypospolitej*, Toruń 2020.
- Juško E., Niedojadło A., *Ideowa rola wychowania religijnego uczniów szkół ludowych autonomicznej Galicji oraz powszechnych II Rzeczypospolitej w Okręgu Szkolnym Krakowskim. Wybrane zagadnienia z problematyki wychowania religijno-moralnego i patriotyczno-narodowego*, Toruń 2019.
- Juško E., Niedojadło A., *Wartości patriotyczne i narodowe w procesie dydaktyczno-wychowawczym w szkołach powszechnych II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2023.

- Komza M., *Książka ilustrowana świadectwem dumy narodowej w XIX wieku*, „Bibliotheca Mundi. Studia bibliologiczne. Literatura. Historia” 2016, 17.
- Kulka B., *Literatura dla dzieci i młodzieży w edukacji szkolnej z lat 1864–1918*, w: *W kręgu arcydzieł literatury młodzieżowej. Interpretacje – przekłady – adaptacje*, pod red. L. Ludorowskiego, Lublin 1998.
- Łobocki M., *Teoria wychowania w zarysie*, Kraków 2006.
- Łobocki M., *Wprowadzenie do metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 2009.
- Magiera E., *Wychowanie państwowe w szkolnictwie powszechnym Drugiej Rzeczypospolitej*, Szczecin 2003.
- Majorek Cz., *Kontakty społeczne w wychowaniu obywatelskim*, Warszawa 1980.
- Nawrot M., *Wychowanie patriotyczne w rodzinach polskich na terenie zaboru rosyjskiego w drugiej połowie XIX i początkach wieku XX w świetle pamiętnikarstwa*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2003, nr 17/18.
- Nosek A., *Książki polecane i zakazane dla dzieci i młodzieży w poradnikach lekturowych, edukacyjnych oraz krytycznych katalogach rozumowanych z drugiej połowy XIX wieku*, „Bibliotheca Mundi. Studia bibliologiczne. Literatura. Historia” 2016, 17.
- Pelczar R., Ryś J., *Wychowanie narodowe i patriotyczne w polskich szkołach ludowych w Galicji w latach 1772–1918*, Rzeszów 2023.
- Shils E., *Co to jest społeczeństwo obywatelskie?*, w: *Europa i społeczeństwo obywatelskie. Rozmowy w Castel Gandolfo*, red. K. Michalski, Kraków 1994.
- Skrzyniarz R., *Dokumenty źródłem analiz i badań biograficznych w pedagogice*, „Biografistyka Pedagogiczna” 2018, nr 1.
- Szulakiewicz W., *Biografistyka i jej miejsce w historiografii edukacyjnej po II wojnie światowej*, „Biuletyn Historii Wychowania” 2004, nr 19/20.
- Tytko M.M., *Wychowanie patriotyczne w polskiej tradycji niepodległościowej*, w: *Pedagogia prewencji, dzieci, młodzież, rodzina*, red. J. Zimny, Stalowa Wola 2013.